

(1812-1895) yıllarını kapsayan bu türden 1719 defter mevcut olup bunlar tarih araştırmacıları için önemli belgelerdir. Bu defterler sayesinde XIX. yüzyılda eyaletlerin durumu, Osmanlı müesseselerinin ve bürokrasisinin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkün olmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955, s. 45-50; Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, s. 78-83; Necati Aktaş — İsmet Binark, *el-Arşifü'l-‘Osmânî*, Amman 1986, s. 221; Eşref Eşrefoğlu, "Bâb-ı Âlî Evrak Odası", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 225.

NECATİ AKTAŞ

AYNİYYE

(العينية)

Hız. Ali'nin ilâhlığını iddia eden aşırı Şii fırkalara verilen ortak ad (bk. GÂLİYYE).

AYNİYYET

(عينيت)

Kendi kendisiyle aynı olma, değişen durumlarda değişmeden kendisi olarak kalma anlamında bir mantık terimi.

Latince *identitas*, Fransızca *identité*, İngilizce *identity* ve Arapça'da *hüviyye* kelimeleriyle karşılanan ayniyyet, "bir şeyin hususiyeti, kendisine ait münferit varlığı ve şahsiyeti" mânalarına da gelir. Karşıtı *gayriyyettir*. İslâm mantık literatüründe özdeşlik kavramı daha çok ayniyyet, *hüviyyet** bazan da *hüve hüve** terimleriyle ifade edilmiştir. Fârâbî eş anlamlı olarak aldığı *hüviyyet* ve ayniyyeti, "bir şeyin kendine has birliği, şahsiyeti, en belirgin özelliği ve öz varlığı" şeklinde tarif etmiş ve "o, odur" şeklindeki bir sözün tanıtılan şeye ait *hüviyyet*, özellik ve varlığı göstermiş olacağını ifade etmiştir (*et-Ta'likât*, s. 21).

Düşünce tarihinde ayniyyet kelimesi başlıca şu anlamlarda kullanılmıştır: 1. Bir şeyin kendi kendisiyle birliğini ve ayniliğini belirtir; meselâ "eş-Şeyhü'r-reis; o, Ebû Ali İbn Sînâ'dır" sözünde olduğu gibi. 2. Bazan bir şahıs veya cevher karşılığında kullanılır. Bu, o şahsın veya cevherin niteliklerinin çeşitli zamanlarda değişmesine rağmen, bir zat veya bir cevher olarak değişmeyen özünü ifade eder. Söz gelimi Ahmet bir yaşında iken de yetmiş yaşında iken de Ahmet'tir. Bu

zaman zarfında Ahmet'te nitelik ve nicelik olarak çok şey değişse de değişmeden aynı kalan onun şahsiyeti ve *hüviyyetidir*. 3. Birleşik iki şey arasındaki mantıklı bir alâkadır; matematik ayniyyet veya cebirdeki eşitlikler gibi. Burada denklemlerde yer alan harflerin değerleri değiştiği halde iki tarafın eşit olduğu ve aynı değeri taşıdığı görülür. Meselâ $(X+Y)^2 = X^2 + Y^2 + 2XY$. Bu ayniyyet sūfî (formel) mantıkta eşitlik işareti olan (=) ile ($A=A$ gibi), sembolik mantıkta ise ($\equiv$) işaretiyle gösterilir. 4. Bir de ayniyyet felsefesi (philosophie de l'identité) vardır ki bu da tabiatla fikri, ideal olanla reel olanı ve madde ile ruhu birlikte düşünen, onları ayrılmaz bir birlik olarak telakki edecek mutlaka irca eden görüştür.

Sūfî mantığın tesbit ettiği en genel akıl ve düşünme prensipleri ayniyyet, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı prensipleridir. Bunlar arasında mantığın en esaslı prensibi ayniyyettir. Diğer prensipler gibi o da tarif edilmez; ancak benzerlik ve eşitlik gibi bilinen başka kavramlarla karşılaştırılarak açıklanabilir. Bununla birlikte ayniyyet ne benzerlik ne de eşitliktir. Çünkü eşitlik benzerliğin sınır halidir; eşitlik ve benzerlik karşılaştırılan iki şey arasında olur; oysa "aynı" (özdeş) olan, bir ve aynı şeydirdir.

Ayniyyet ilkesi mantıkta " A, A 'dır" veya " $A = A$ 'dır" diye ifade edilmiştir. İlk bakışta pek basit görünen, hatta verimsiz bir ilke izlenimi uyandıran " A, A dir" ifadesi, doğru düşünmek için zihnin uyması gerekli birinci ilkedir. Zihnin diğer ilkelere uyabilmesi de ancak bu ilkeye bağlı kalmakla mümkün olur. Çünkü ayniyyet ilkesine uymayan bir zihin için çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkeleri bir anlam ifade etmez.

Yukarıdaki " A, A 'dır" ifadesinde, A 'nın ne olduğu belirtilmemekle beraber onun bir kavram ya da bir önermeyi gösterebileceği bildirilmiştir. Buna karşılık A 'nın bir varlığı gösterdiği benimsenerek, "Var olan vardır, yok olan yoktur, öyleyse varlıktan yokluğa, yokluktan varlığa geçilemez; var olan olduğu gibi kalır" diye düşünülür. Değişmenin imkânsızlığını dile getiren bu görüşü Aristo değişmeyi mümkün kılacak şekilde şöyle yorumlamıştır: "Aynı şey aynı sūjede aynı bakımdan ve aynı zamanda hem var hem yok olamaz". Ancak sonraki mantıkçılar, ayniyyet ilkesinin mantıkta sadece önermeleri ilgilendirmesi ve şu şekilde ifade edilmesi gerektiğini düşün-

müşlerdir: "Bir önermenin değeri olduğu gibi kalır". Bu sonuncu anlayışa göre bir önermeyi bir kere doğru veya yanlış diye kabul ettikten sonra artık onun bu değerini değiştirmeye hakkımız yoktur; yani bir kere doğru olan her zaman doğrudur, bir kere yanlış olan her zaman yanlıştır. Çünkü mantıktaki ayniyyet prensibinde A bir obje değil, düşünce ve düşünceden ortaya çıkan bir hükmüdür. Şayet ayniyyet " $A=A$ 'dır" şeklinde ifade edilirse bu mantıktan çok ontolojik bir ifade olur. Zira burada A 'nın ne olduğu belirtilmediği gibi, A 'nın olduğunu veya A 'ya eşit olduğunu bilmek zihni bir neticeye ulaştırmaz. Bu formüldeki iki ayrı A , dil bakımından ve kâğıt üzerine yazılarak ifade edildiği için iki tanedir. Aslında ayniyyet prensibi tam bu ikiliğin olmadığını ifade etmektedir.

Öte yandan ayniyyet ilkesini çelişmezlik ilkesinden ayırmak gerekir. Çünkü çelişmezlik ilkesinde "doğru"nun karşısında onun karşıtı olmak üzere "yanlış" yer alır. Bunun gibi ayniyyet ilkesini üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesinden de ayırmak gerekir. Çünkü bu son ilkede iki ayrı önerme bulunur ve bunlardan biri doğru, diğeri yanlış olup bu iki önerme birbirinin çelişigidir.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "hüviyye" md.; İsmail Fenni, *Luğatçe-i Felsefe*, "Identité" md.; A. Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, "Identique" md.; Cemil Salîbâ, *el-Mu'cemü'l-felsefî*, "el-hüve hüve" md.; Aristo, *Organon II: Önerme* (trc. Hamdi Râgıp Atademir), İstanbul 1963, II, 15 vd.; Fârâbî, *et-Ta'likât*, Haydarâbâd 1346, s. 21; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Bulak 1281, s. 382-383; A. Reymond, *Lojik Prensipleri ve Muasır Tenkit* (trc. Hilmi Ziya Ülken), Ankara 1942, s. 33, 47-51, 100; Vehbi Eralp, "Prensipler ve Bazı Mantık Prensipleri", *Felsefe Arşivi*, sy. 18, İstanbul 1972, s. 6-8; A. E. Taylor, "Identity", *ERE*, VII, 95-99.

HASAN ŞAHİN

AYNİZERBİ

(العین زری)

Ebû Nasr Muvaffakuddîn Adnân b. Nasr b. Mansûr el-Aynizerbî (ö. 548/1153)

Arap hekim, astrolog ve mantıkçısı.

İbnü'l-Aynizerbî olarak da anılır. Abbâsîler devrinde gelişmiş bir İslâm şehri olan ve adı Araplar tarafından Aynizerbâ'ya çevrilmiş bulunan Adana yöresindeki (Cilicia) Anazarbos antik şehrinde (bugünkü Anavarza / Dilekkaya harabeleri)

dünyaya geldi. Kaynaklar, ailesinin bu bölgeye göçüp yerleşmiş Araplar'dan olduğunu bildirmektedir. Ancak Tarsus'un X. yüzyılda Bizanslılar tarafından geri alınarak Avâsım halkının tamamının öldürülmesinden ve bu bölgenin Süleyman Şah tarafından Anadolu Selçuklu topraklarına katılarak tekrar iskân edilmesinden (1082) sonra doğmuş olması ihtimali bulunduğu için Türk asıllı olduğu da düşünülebilir. 1100'lü yıllarda Bağdat'a göçtü. Burada tıp sahasındaki çalışmaları ile dikkati çekti; ayrıca astronomi, astroloji, mantık, matematik, tabii ilimler ve gramer sahaslarında da ün yaptı. Daha sonra Kahire'ye yerleşti ve kendini tıp çevreleriyle saraya tanıttı. Mısır'da birçok meşhur tabibe hocalık etti. Fâtımî Halifesi Zâfir-Biemrillâh zamanında (1149-1154) saray hekimi olarak görev yaptı ve Kahire'de öldü.

Aynizerbî, ilmî araştırmalardaki akılcı yaklaşımı, derleyicilikteki yeteneği, ilmî terminolojiye hâkimiyeti ve üstün bilgiyle akranlarından çoğunu geride bırakmış bir tıp âlimi olarak bilinmektedir. Bu sahadaki yorumlarını objektif ve sağlam temellere oturarak takdim etmiş, bu hususta bizzat kendi klinik tecrübelerinden de faydalanmıştır. Eserlerinde cilt hastalıkları, ateşli ve salgın hastalıklar, zehirlenmeler, suçiçeği, kızamık, varisler ve romatizma gibi rahatsızlıklarla bazı ilâç ve diyet formüllerine geniş yer ayırmıştır. Şirpençe (carbuncle) ile kan çıbarı (furuncle) hastalıklarını ilk defa bugünkü anlayışa en uygun şekilde tanımlayan ve aralarındaki farkı ortaya koyan hekim olarak bilinmektedir. Ayrıca kullandığı tıp terminolojisinin modern ilim adamları tarafından da benimsenebilecek vasıfta olduğu kabul edilir.

Eserleri. Kaynaklarda Aynizerbî'nin *Şerhu Kitâbi's-Şınâ'ati's-şagîre li-Câlinûs, Risâletü'l-mukni'a fi'l-manîk, Muccebbât fi't-tib, Risâle fi's-sıyâse, Risâle fi ta'azzûri vücûdi't-tabîbi'l-fâzıl ve nifâkı'l-câhil, Makâle fi'l-haşâ, Fi Marazi's-şakafe, Kitâbü'l-Kâfi fi şınâ'ati't-tib* adlı eserleri olduğu zikrediliyorsa da bunlardan yalnız *el-Kâfi* bugüne ulaşabilmiştir. Yazma nüshaları başlıca Kahire, Şam, Musul, Londra, Paris ve Berlin kütüphanelerinde bulunan eser, birincisi "genel tababet", ikincisi "hastalıklar" ve üçüncüsü "tabipler için gerekli astrolojik bilgiler"i ihtiva eden üç bölümden oluşmaktadır. Bazı kaynaklarda ayrı bir eser olarak adına rastlanan *Kitâb fi mâ yahtâcû't-tabîb min 'ilmi'l-felek*, aslında *el-Kâfi*'nin üçüncü bölümüdür.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü'l-enbâ’* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965, s. 570-571; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1377; Suter, *Die Mathematiker*, s. 120-121; Brockelmann, *GAL*, I, 641-642; *Suppl.*, I, 890; M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970, s. 161; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 69-70; Sartori, *Introduction*, II/1, s. 234; Sâmî Halef Hamarneh, "e't-Tabîbü'l-'Arabî İbnü'l-'Aynzerbî ve ebhâşüh fi'l-'ilel ve'l-'ilâc", *Proceedings of the First International Symposium for the History of Arabic Science*, Halep 1976, II, 641-680.

HASAN DOĞRUYOL

AYNİZÜBEYDE

(عين زبيدة)

Arafat ile Tâif arasında çıkan ve Arafat üzerinden Mekke'ye ulaştırılan su.

Aynihuneyn veya Ayniarafat adlarıyla da bilinen Aynizübeyde'nin su yolu, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid'in eşi Zübeyde Hanım (ö. 831) tarafından yaptırılmıştır. Kaynakların yazdığına göre, birçok hayır eseri sahibi olan Zübeyde Hanım bu su yolunu 828-829 yıllarında 1.700.000 miskal altın sarfederek Mekke-i Mukerreme'ye ulaştırmaya muvaffak olmuş, böylece gerek Arafat'ta hac esnasında gerekse Mekke'de bütün yıl boyunca çekilen su sıkıntısını bir ölçüde çözüme ulaştırmıştır. Mekke-Tâif yolu üzerindeki Tâd dağının eteğinden çıkarak Huneyn vadisinde akan suyun Arafat'a ulaştırılması için Zübeyde Hanım Huneyn vadisindeki bütün hurma bahçelerini satın alarak iptal ettirmiştir. Arafat'a indirilen su önce orada bir havuz vasıtasıyla çevreye taksim edilmiş, kalan su ise yine kanallarla Mekke'ye ulaştırılmıştır. Ancak bu tesisat zamanla gelen sel suları ile yer yer tahrip olarak kanalların iç suyun taşıdığı topraklarla dolmuş ve bunun üzerine 847 yılında Abbâsî halifelerinden Mütevekkil-Alellah Ca'fer b. Muhammed tarafından tamir ettirilmiştir. Ancak sonraki yıllarda Arafat'a su çok az gelmeye başlamış ve Peçevî'nin ifadesine göre, çok sıkıntı çekilerek arefe günü "bir parmakla kaldırılabilecek hafiflikte" bir kırba suyun bir altına satıldığı görülmüştür. Nihayet Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 931 (1524-25) yılında ana kaynağa yenileri eklenmiş ve su yolları baştan aşağıya genel bir tamirden geçirilmiş, ayrıca Arafat'a ve Mekke'ye sarnıç olarak kullanılmak üzere büyük ilâve havuzlar yaptırılmıştır. Evliya Çelebi yaptırılan bu havuzları, "Üç birke-i azîme bina etmiş kim güyâ bir bu-

hayredir" ve "Cebel-i Arafat'ın dibinde havz-ı azîmler var kim her biri birer der-yâdır" diyerek göle ve denize benzetir. Osmanlı kayıtlarında "Arafat suyu" diye geçen Aynizübeyde kanallarının daha sonraki yıllarda da birçok defa tamir ve bakımı yapılmıştır. Bu tamir ve bakım işlerine ait yazışmalarla muhasebe kayıtlarına vekâyî-nâmelerde ve Başve-kâlet Arşivi'nde bulunan vesikalar arasında bol miktarda rastlanmaktadır.

Aynizübeyde Tamirleri. Kuruluşunun üzerinden henüz on dokuz yıl geçmeden Mütevekkil-Alellah devrindeki ilk tamiratla başlayan su yollarının bakımı daha sonraları periyodik olarak otuz yılda bir esaslı şekilde ele alınmış, her seferinde sellerle dolan kanallar temizlenerek genişletilip suya yeni kaynaklar ilâve edilmiştir. Abbâsîler devrinde bundan başka birçok tamir gören tesisat daha sonra da Irak hâkimi Ebû Saîd'in emirlerinden Emîr Çoban (734/1333-34), Mekke Emîri Hasan b. Aclân (811/1408-1409), Mısırlı Çerkes meliklerden Ebû'n-Nasr Şeyh Mahmûd (821/1418), Sultan Kansu Gavri (917/1511) tarafından tamir ettirilmiştir.

Osmanlı devrinde ise 931-937 (1524-1530) yılları arasında tekrar elden geçirilen Aynizübeyde ve ona eklenen Aynihanın kanalları ile Arafat ve Mekke bol suya kavuşturulmuştur. Tamirat ve temizlik işleri devamlı bakım şeklinde ele alınmış ve işin idaresine getirilen Muslihuddin Efendi bu görev için zenci kölelerden bir sürekli işçi grubu kurmuştur. Dikkati çeken husus, bu kölelerin zenci câriyelerle evlendirilmeleri ve çocuklarının da yine aynı işte çalıştırılmalarıdır. 937 (1530) yılında vefat eden Muslihuddin Efendi'den otuz yıl sonra İstanbul'a, Mekke şerifi ve diğer âyan tarafından su yollarının tamiratıyla ilgili bir dilekçe gönderildi. Bunun üzerine kanalların durumunu incelemekle görevlendirilen Mekke kadısı Abdülbâkî b. Ali el-Mağribî ve Cidde mutasarrıfı Hayreddin Bey'in de dahil olduğu bir heyet, 30.000 altın sarfına ihtiyaç gösteren bir tamirat raporu ile bölgenin haritasını hazırladı. Tamirat işi, Kanûnî'nin kızı Mihrimah Sultan tarafından eski Mısır defterdarı İbrâhim Bey'e verildi ve kendisine 50.000 altın ödendi. İbrâhim Bey 1557 veya 1562, diğer bir kayda göre de 970 (1563) yılının 22 Zilkade Cuma günü Cidde'ye vardı ve ertesi gün Mekke şerifi Seyyid Hasan b. Nu'mân ile görüştü. Önce Arafat'ta şantiye kurularak 400 kadar usta, mühendis ve işçile faaliyete geçildi ise de kısa zamanda çalışanların sayısı 1000'e